महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

महाभाष्यवाक्यपदीययोर्गुणपदार्थानुशीलनम्

डॉ. प्रमोदकुमारशर्मा (शास्त्रकविः)*

भगवता पाणिनिना संस्कृतव्याकरणस्य सुव्यवस्थितं स्वरूपं यथा व्यवस्थापितं तथैव व्याकरणदर्शनस्य स्पष्टरूपेण समारम्भोऽपि कृतः। अष्टाध्याय्यामनेकशः परिभाषासूत्राणां संज्ञाशब्दानां तथा पारिभाषिकशब्दानामाविर्भावो महर्षिणा स्वयमेव विहितः, तत्परिणामस्वरूपे व्याकरणदर्शनस्य एका विस्तृतपृष्ठभूमिः पाणिनिना स्वयमेव सज्जीकृता।

पाणिनिदर्शिताः विभाषा-पदविधि-आदेश-विप्रतिषेध-उपमान-लिङ्ग-क्रियातिपत्ति-कालविभाग-वीप्सा-प्रत्ययलक्षण-भावलक्षणशब्दार्थप्रकृतिसदृशाः शतशः शब्दाः प्रतीकभूताः सन्ति यत् पाणिनिः तात्कालिकदार्शनिकप्रवादान् पूर्णरूपेण न केवलं जानातिस्म अपितु स्वयमेव अत्युच्चकोटिकः चिन्तकोऽप्यासीत्।

पाणिनेर्नैकानि सूत्राणि दर्शनभूतानि सन्ति। तथाहि – **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ**[1], **जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्**[2], **वोतो गुणवचनात्**[3], **स्वतन्त्रः कर्ता**[4], **तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्**[5], **अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्**[6], **तस्य भावस्त्वतलौ**[7] इत्यादीनि।

---

* सहाचार्यः, संस्कृत-प्राच्यविद्याध्ययनसंस्थानम्, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, नवदेहली।

[1] पाणिनीयसूत्रम् 64-2-1

[2] तत्रैव, 1-2-58

[3] तत्रैव, 4-1-44

[4] तत्रैव, 1-4-54

[5] तत्रैव, 1-2-53

[6] तत्रैव, 1-2-45

[7] तत्रैव, 5-1-119

'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके' इति सूक्तिः व्याकरणदर्शनदृष्ट्यापि समुचिता प्रतिभाति। महर्षिपतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्यमपि व्याकरणदर्शनस्य आकरग्रन्थोऽस्ति। अत्रैवोक्तं भाष्यकृता यत्- **सर्ववेदपारिषदं हीदं व्याकरणशास्त्रम्, तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्**[1]। **न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति**[2]। **प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रताः भवन्ति**[3] इति। अत्र एकमेकं वाक्यं दर्शनस्य व्यापकभावभूमेः सङ्केतं करोति। एवमेव वाक्यपदीयग्रन्थोऽपि दार्शनिकग्रन्थोऽस्ति। अतोऽत्र गुणपदार्थस्वरूपविश्लेषणं व्याकरणदर्शनदिशा निरूप्यते –

महाभाष्यानुसारगुणपदार्थानुशीलनम्

वोतो गुणवचनादिति सूत्रभाष्ये[4] गुणपदार्थं परिभाषयता भगवता पतञ्जलिनोक्तं यत्–

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाऽक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः।।
उपैत्यन्यज्जहात्यदृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि।
वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः।।[5] इति।

गुणः पाकादिना द्रव्येषु पूर्वतनं रूपं रसं स्पर्शं वा परित्यजति तथा अपरं रूपं रसं स्पर्शं वा धारयति। यथा च बदराम्रामलकादिषु फलेषु परिदृश्यत एव। अतः बदराम्रादीनि (द्रव्याणि) हरितादिकं गुणं त्यक्त्वा पीतादिकं गुणं गृह्णन्ति। एवमाम्लादिरसगुणं परित्यज्य मधुरादिरसयुक्ताश्च आम्रादयो भवन्ति। एवमेव वह्निसंयोगे सति घटः श्यामरूपं त्यक्त्वा

---

1 महाभाष्यम् 2-1-58

2 तत्रैव, 5-2-94

3 तत्रैव, 1-1-1

4 अष्टाध्यायी 4-1-44

5 महाभाष्यम् 4-1-44

रक्तरूपमाधत्ते। एतेन रक्तो निविशते श्यामो निवर्तते इति काचित् प्रत्यक्षप्रतीतिर्जायते। एते च शुक्लादयो गुणाः एकत्रैव नोपलभ्यन्ते किन्तु गवाश्वादिषु विभिन्नजातीयद्रव्येषु दृश्यन्ते।

अत एव शुक्लोऽयं गौः, पीतमिदं वस्त्रम् इति व्यवहार उपपद्यते। अत एव उपर्युक्तभाष्यव्याख्यावसरे कैयटाचार्येणोक्तं **'यत् द्रव्यमाश्रयते तत एव च द्रव्यान्निवर्तते भिन्नजातीयेषु च दृश्यते यः सः गुणः'**[1] इति।

परन्तु इदमत्रावश्यमवधेयं यद् यथा गुणः द्रव्यमाश्रयति न तथा जातिः द्रव्यमाश्रयति। एतयोः गुणजात्योर्मध्ये द्रव्याश्रयणे अस्ति कश्चिद् भेदः। यतो हि जातिः उत्पत्तेरारभ्य द्रव्यनाशपर्यन्तं द्रव्यं न जहाति, यथा गोघटादिषु वर्तमानं गोत्वघटत्वादिसामान्यं गोघटादिद्रव्यमुत्पत्तेरारभ्य नाशपर्यन्तं न जहाति। अत एव गोत्वघटत्वसामान्यं गोघटादिष्वेव, न तु तेभ्यो भिन्नेषु द्रव्येषु उपलभ्यते। एतत् सर्वं महाभाष्यकृता स्वयमेवोक्तम्।[2] कैयटाचार्येणापि प्रदीपव्याख्यायां व्याख्यातमस्ति।[3]

गुणश्च पुनः नैतादृशः। रूपरसगन्धस्पर्शादिगुणास्तु विभिन्नद्रव्येषु निविशमाना निवर्तमानाश्च भवन्ति। अतो गुणो जातितः पृथगस्ति। अतः **पृथग्जातिमत्त्वेषु द्रव्येषु निविशमानत्वे सति निवर्तमानत्वं गुणत्वमिति** गुणलक्षणं स्वीक्रियते चेत् तर्हि लक्षणमिदं जातावसत्यामपि क्रियायां तु पुनः अतिव्याप्तिदोषग्रस्तं भविष्यति, यतो हि कर्म अपि कदाचित् कस्मिंश्चित् द्रव्ये निविशमानं ततो निवर्तमानं च दृश्यते। यथा चैत्रो गत्यात्मकं कर्म करोति तदा तत्र निविशते कर्म इति प्रतीयते, एवं तत्कर्मावस्थिते चैत्रे च पुनः गत्यात्मकं कर्म न दृश्यतेऽतस्ततो निवर्तते कर्म इति प्रतीयते। एवमेव विभिन्नगवाश्वप्रभृतिषु द्रव्येष्वपि कर्मदर्शनं

---

1 महाभाष्यप्रदीपः 4-1-44

2 'आविष्टालिङ्गा जातिः यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृति-आविनाशान्न तल्लिङ्गं जहाति' इति महाभाष्यम् 1-2-52

3 'द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहाति, न च भिन्नजातीयानि द्रव्याणि अभिनिविशते' इति महाभाष्यप्रदीपः 4-1-14

क्रियते। एतेन उपर्युक्तगुणलक्षणेन कर्मणः (क्रियायाः) अपि गुणत्वं स्यात् इति कैयटाचार्येण स्वयमेव प्रदीपे प्रदर्शितम्।[1]

अतो गुणलक्षणं परिष्कुर्वन् महाभाष्यकृता 'आधेयश्चाक्रियाजश्च' इति पदद्वयमपि निवेशितम्। अत्र आधेयः=उत्पाद्यः, यथा घटादीनां पाकजो रूपादिः। अक्रियाजः=अनुत्पाद्यः, यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः। क्रिया तु सर्वदा उत्पाद्यैव भवति, नत्वनुत्पाद्या, अतः क्रियायां गुणलक्षणं न संघटते। अतो गुणलक्षणं **पृथग्जातिमत्त्वेषु द्रव्येषु निविशमानत्वे सति निवर्तमानत्वं तथा उत्पाद्यत्वे सत्यनुत्पाद्यत्वमिति** संजातम्। परन्तु लक्षणमिदं द्रव्ये पुनः अतिव्याप्तम्, यतः समवायिद्रव्यं समवायसम्बन्धेन स्वावयवे निविशमानं दृश्यते, यथा पटः स्वावयवतन्तुषु निविशते, घटश्च स्वावयवकपालयोः निविशते। एवमसमवायिकारणसंयोगस्य समवायि-कारणस्य च नाशान्नश्यति पटः घटश्च इति व्यवहारः, तेन निवर्तते पटो घटो वा इति गम्यते। एतच्च द्रव्यं गोकच्छपाश्वादिविभिन्नजातीयेष्वपि दृश्यते एव।

किञ्च उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वं च द्रव्येऽपि स्तः। तत्रोत्पाद्यं कार्यद्रव्यम्, अनुत्पाद्यं च परमाणुद्रव्यम्, अतः द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्रसज्यते। एतत्सर्वं कैयटाचार्येण प्रदीपव्याख्यायामुक्तमस्ति।[2] अतो द्रव्यस्यापि गुणत्वं यथा न स्यात् एतदर्थं महाभाष्यकारो गुणलक्षणे 'सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः'[3] इत्यपि निवेशितवान्। एवं कृते सति नास्ति कुत्रापि दोषः। अत्राऽसत्त्वप्रकृतिरित्यस्य अद्रव्यस्वभावः इत्यर्थः। अत एवोक्तं **'द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः'** इति।[4]

---

1 'क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगात् गुणत्वं प्राप्नोति। साऽपि द्रव्ये निविशते, कदाचित् द्रव्यान्निवर्तते। निष्क्रियं च द्रव्यं कदाचिद् भवति, कदाचित् सक्रियम्, विभिन्नजातीयानि च द्रव्याणि आश्रयतीति। महाभाष्यप्रदीपः 4-1-44

2 'एवन्तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति, अवयवि द्रव्यम् अवयवेषु द्रव्येषु निविशते असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात् ततोऽपैति, भिन्नजातीयेषु हस्तपादादिषु दृश्यते। द्विविधं च तन्नित्याऽनित्यभेदेन। निरवयवस्य द्रव्यात्मपरमाण्वादेः नित्यत्वादवयविद्रव्यस्याऽनित्यत्वात् इति महाभाष्यप्रदीपः 4-1-44

3 महाभाष्यम् 4-1-44

4 तत्रैव, 4-1-44

किञ्च गुणः द्रव्यगतं यल्लिङ्गं वचनं च भवति तद् लिङ्गं वचनं च गृह्णाति, परन्तु यद् द्रव्यं भवति तद् द्रव्यान्तरस्य लिंङ्गं वचनं वा नादत्ते। एतेन सर्वलिङ्गानां वाचको यः शुक्लादिशब्दः सः यल्लिङ्गकं द्रव्यं भवति, तस्य लिङ्गं वचनं च गृह्णाति। अत एव शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लो गौः इति व्यवहारो भवति।[1] अत आह – 'वाचकः सर्वलिङ्गानाम्' इति।[2]

तदेवं महाभाष्यकारेण श्लोकद्वयेन परिभाषितो गुणः सर्वलिङ्गवाचकः असत्त्वप्रकृतिकः, आधेयः, अक्रियाजः, द्रव्ये निविशमानः, निवर्तमानश्चेति वर्तते। अर्थात् – **'जाति-क्रिया-द्रव्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वम्'** इति गुणलक्षणं वक्तुं शक्यते। लक्षणेऽस्मिन् समवेतपदनिवेशाद् अभावस्य स्वतो निरसः भवति। तथा तार्किकाभिमतविशेषनिरासायात्र तद्भिन्नमपि निवेशनीयम्। अतो **'द्रव्य-जाति-क्रिया-विशेषभिन्नत्वे सति समवेतत्वमिति गुणलक्षणस्वरूपमागतम्।'**

परन्तु एतल्लक्षणस्वीकारेऽपि पुनरत्र शङ्केयं जायते यत् यथा रूपरसगन्धस्पर्शाः गुणाः आम्रादिद्रव्ये निविशमानाः निवर्तमानाश्च लक्ष्यन्ते न तथा कठोरमृदुपटुप्रभृतयो गुणाः कस्मिंश्चिद् द्रव्ये निविशन्ते न च ततो निवर्तन्ते अतः 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणेन कठोरमृदुपटुप्रभृतीनां संग्रहाभावादत्र पारतन्त्र्यलक्षणो गुणः अङ्गीकर्तव्यः। उपर्युक्तलक्षणे च पारतन्त्र्यलक्षणगुणस्य चर्चा भाष्यकृता कण्ठतो न कृता। किन्तु अन्यत्र 'तस्य भावास्त्वतलौ'[3] इति सूत्रभाष्ये इदमाशङ्कितं यत् 'किं पुनर्द्रव्यम् ? के गुणाः ? इति। तथा समाहितमपि यत् 'शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः गुणाः ततोऽन्यद्द्रव्यम्' इति।[4] महाभाष्यकारस्य शङ्कासमाधानमेतत् द्रव्येषु परतन्त्रतया स्थितानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामपि गुणत्वं साध्नोति। अनेन प्रकारेण

---

[1] यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणः, तस्य यल्लिङ्गं वचनञ्च तद्गुणस्यापि भवति। इति महाभाष्यम्। अनेकमन्यपदार्थे 2-2-24

[2] महाभाष्यम् 4-1-44

[3] अष्टाध्यायी 5-1-119

[4] महाभाष्यम् 5-1-119

गुणानां पारतन्त्र्यं (द्रव्याधीनत्वम्) इति स्वरूपमपि समक्षमायाति। समर्थः पदविधिः[1] इति सूत्रभाष्ये 'वीरपुरुषः' इत्यत्र प्रदर्शितः समासोऽपि इदमेव साधयति यत् वीरत्वगुणः पुरुषाधीनोऽस्ति। तदा एव तत्र एकार्थीभावरूपसामर्थ्यं तदैवात्र समासोऽपि भवति, नान्यथा।[2] कैयटाचार्येणापि पराश्रयस्य जात्यादेरपि गुणत्वमुक्तम्।[3] कथनस्यास्य तात्पर्यमिदमस्ति यत् शब्दशास्त्रे सोऽपि गुणो भवति यः परतन्त्रतया गृहीतो भवति। यथा 'धनमानय' इत्यत्र आनयनक्रियायां धनस्य पारतन्त्र्यम्, तेन धनमपि गुणः, न च धनमुपर्युक्तगुणलक्षणेन गृहीतुं शक्यते। अतः परतन्त्रतया (पराश्रयतया) यत्किमपि स्यात् तत्सर्वमपि परतन्त्रलक्षणलक्षितो गुणो भवतीति गम्यते।[4]

किञ्च गुणभेदेन द्रव्यस्य भेदव्यवहारो जायते, यथा – शुक्लमिदं वस्त्रम्, रक्तो घटः, दण्डी पुरुषः, धनी व्यक्तिः।[5] एकमेव उदकद्रव्यं गुणभेदेन तस्य अन्यत्वव्यवहारो जायते।[6] अतो भेदकाः गुणाः इति पक्षः महाभाष्ये दृश्यते। अत्र आश्रियमाणगुणो भेदको भवतीति तात्पर्यम्।

---

[1] अष्टाध्यायी 2-1-1

[2] 'यदि द्रव्यं पदार्थः, भवति तदासामर्थ्यम्, अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यो हि पुरुषत्वम्' इति महाभाष्यम् 2-1-1

[3] 'एतच्चोपलक्षणम्, पराश्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वे अभिमतत्वात्' इति महाभाष्यप्रदीपः 5-1-119

[4] 'धनादीनां साकाङ्क्षत्वात् भेदकत्वात् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम्। यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति शुक्लं च वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेदकं शुक्लमानयेत्युक्ते क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रम्। द्रव्यानयनमन्तरेण गुणाऽनयनाऽसम्भवादिति शौक्ल्यं गुणः। धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्याऽनयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यं धनं गुणः' इति महाभाष्यप्रदीपः 5-1-59

[5] 'आश्रियमाणो गुणो भेदको भवति, तद्यथा – शुक्लमालभेत, न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति' इति महाभाष्यम् 1-1-1

[6] 'एवं हि दृश्यते लोके, एकोऽयमात्मा उदकं नाम, तस्य गुणभेदात् अन्यत्वं भवति-अन्यदिदं शीतम्, अन्यदिदमुष्णम्' इति महाभाष्यम् 1-1-1

'अभेदकाः गुणाः'[1] इति वृद्धिरादैच्[2] इति सूत्रस्थमहाभाष्यस्य तु तात्पर्यमिदमस्ति यत् यथा एकस्मिन्नेव चैत्रे बाल्याद्यवस्थाभेदसत्त्वेऽपि भेदो न गृह्यते, स एव चैत्रो वार्द्धक्याद्यवस्थायामपि भवति। अत्र चैत्रो बाल्याद्यवस्थाभेदे सत्त्वेऽपि चैत्रेत्याख्यां न जहाति। परन्तु 'अयं स एव चैत्रः यो बाल्ये दृष्टः' इति बोधो जायते। किञ्च मुण्डी, जटी, शिखीत्यादिगुणभेदेनाऽपि चैत्रस्य भेदो न भवति किन्तु मुण्डी यश्चैत्रः स एव शिखी जट्यपि भवति। तथा च गुणानां भेदेऽपि न द्रव्यस्य भेदो भवति।

महाभाष्ये गुणशब्देन केवलगुणवाची शब्दोऽपि गृह्यते, यस्तु गुणवाची सन् गुणिनं बोधयति, न स तेन गृहीतो भवति। अत एव 'पूरणगुणे'त्यादिसूत्रभाष्ये द्रव्याद् गुणस्य भेदोपपत्तये षष्ठ्या विभक्त्या भेदो दर्शितः भाष्यकृता।[3] तद्यथा – **ब्राह्मणस्य शुक्लाः, काकस्य कार्ष्ण्यम्, कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्** इति। कुत्रचित् विशेष्यपदस्याऽभावात् शुक्लादिशब्दाः अपि गुणमात्रवचनाः दृश्यन्ते। अत एव शुक्लादीनां शब्दत्वमाशङ्क्य तेषां गुणत्वमुक्तं महाभाष्यकृता– **'यत्तर्हि तत् शुक्लो नीलः कपिलः कपोतः सः शब्दः ? नेत्याह गुणो नाम सः'** इति[4]। गुणशब्दस्य प्रयोगो महाभाष्ये बहुषु अर्थेषु दृश्यते। अत एवोक्तं पतञ्जलिना – **'गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः'। अस्त्येव समेषु अवयवेषु वर्तते। तद्यथा द्विगुणा रज्जुः, त्रिगुणारज्जुरिति, अस्ति द्रव्यपदार्थः तद्यथा – योऽत्राप्रधानं भवति स आह गुणभूताः वयमत्र। अस्त्याचारे संस्कारे तद्यथा – संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते**, इति।

---

[1] 'ननु च अभेदकाः अपि गुणाः दृश्यन्ते, तद्यथा देवदत्ते मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वाख्यां न जहाति, तथा बालो, युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द' इति महाभाष्यम् 1-1-1

[2] अष्टाध्यायी 1-1-1

[3] 'गुणस्य किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णाः, इति नैतदस्ति प्रयोजनम्, इदं तर्हि काकस्य कार्ष्ण्यम्, कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्, बलाकायाः शौक्ल्यम्, इदञ्चाप्युदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णाः इति' महाभाष्यम् 2-1-11

[4] पस्पशाह्निकं महाभाष्यम्

तदेवं शाब्दिकशास्त्रे गुणो द्विविधः – लौकिकः शास्त्रीयश्च। तत्राद्यस्तावत् रूपरसगन्धस्पर्शादयः न्यायवैशेषिकदर्शने प्रसिद्धाः। सत्त्वरजस्तमसां परिणामभूताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रारूपा अतिसूक्ष्माः तेषामपि परिमाणाः स्थूलाः शब्दस्पर्शादयः सांख्यवेदान्तादिशास्त्रे प्रसिद्धाः। व्याकरणेऽपि पाणिनीये तन्त्रे रूपादयो गुणविशेषाः बहुशो व्यवहृताः। तद्यथा – 'सत्यापपाशरूपवीणातूल' इति सूत्रे रूपग्रहणम्, 'रसादिभ्यश्च' इति सूत्रे रसग्रहणम्, 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' इत्यत्र गन्धग्रहणम्, द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः, इत्यत्र स्पर्शग्रहणम्, 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे' इत्यत्र ध्वनिरूपशब्दस्य, 'स्नेहे तैलच्' इत्यत्र स्नेहस्य, परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः इत्यत्र परिमाणग्रहणं, संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् इत्यत्र संख्याशब्दस्य, 'पृथग्विनानानाभि'रित्यत्र पृथक्शब्दस्य, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ इत्यत्र संयोगस्य कालविभागे चानहोरात्राणाम् इत्यत्र विभागस्य, परश्च इत्यत्र परत्वस्य, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि इत्यत्र परत्वापरत्वस्य, बह्वादिभ्यश्च इत्यत्र बह्वादिगणे गुरुत्वस्य, द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः इत्यत्र द्रवत्वस्य, 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इत्यत्र सुखस्य, दुःखात्प्रातिलोम्ये इत्यत्र दुःखस्य, 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा, इत्यत्रेच्छायाः, क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां यं प्रतिकोपः, इत्यत्र कोपस्य, धर्मं चरति, इत्यत्र धर्मस्य, अधर्माच्चेति वक्तव्यम्' इत्यत्र अधर्मस्य, 'भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः' इत्यत्र ज्ञानयत्नयोः, संस्कृतम् इत्यत्र संस्कारस्य च ग्रहणं कृतं वर्तते।

शास्त्रीयगुणस्तु 'अदेङ् गुणः' इत्यत्र संकेतितः अकारादिः गुणः। कुत्रचित्तु विशेषणतया भासमानधर्मो गुणपदेन गृह्यते। तद्यथा – 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' इत्यादौ। एवमेव गुणकृतसादृश्ये गुणशब्दः बाह्यप्रयत्नार्थः, इत्येव गुणस्वरूपं विवेचितमस्ति।

आचार्यभर्तृहरिमतेन गुणपदार्थानुशीलनम्

आचार्यभर्तृहरिमतेन वाक्यपदीयानुसारं यदा गुणपदार्थस्वरूपं विवेचयामस्तर्हि तत्र पदकाण्डे गुणसमुद्देशे एवमाह भर्तृहरिः –

संसर्गि भेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात् तस्य शास्त्र उदाहृतम्।।[1] इति।

अस्यार्थोऽयमस्ति यत् न्यायवैशेषिकदर्शनानुसारं यद् यद् रूपरसादिकं गुणत्वेन तथा सामान्यादिकं धर्मिपरतन्त्रत्वेन प्रसिद्धं तत् तत् संसर्गि अर्थात् स्वस्य आधारेण सह संसृष्टम्, भेदकम् = शुक्लादिगुणवत् गौरयं नाश्वः इत्येवं वा स्वाधारस्य द्रव्यान्तराद् व्यवच्छेदकम्, सव्यापारम् = व्यावर्तकत्वरूपव्यापारविशिष्टम्, प्रतीयते = प्रतीयमानमस्ति तत् तस्य एव परतन्त्रत्वात् = धर्मिपराधीनतत्वात् शास्त्रे समर्थसूत्रभाष्ये[2] गुणत्वमुदाहृतम्[3] इति।

कथनस्य तात्पर्यमिदमस्ति यत् भर्तृहरिमते गुणः संसर्गी वर्तते, अर्थात् गुणः स्वाश्रये समवेतः सन् विश्रान्तो भवति। अस्मादेव कारणात् सः व्यावर्तकत्वरूपव्यापारविशिष्टो गुणः स्वाश्रयम् अन्येभ्यः पृथक्करोति। धर्मिपराधीनत्वात् पराश्रितत्वाद् वा अयं गुणः परतन्त्रो भवति।

---

[1] वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशकारिका-1

[2] समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात्। समानाधिकरणेषु उपसंख्यानं कर्तव्यम् वीरः पुरुषो वीरपुरुषः। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? असमर्थत्वात्। कथमसामर्थ्यम् द्रव्यं पदार्थः इति चेत्। यदि द्रव्यं पदार्थो, न भवति तदा सामर्थ्यम्। भेदाऽभावात्। अथ हि गुणः पदार्थः, भवति तदा सामर्थ्यम्, अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यो हि पुरुषत्वम्। नान्यत्वमस्तीति इयता सामर्थ्यं भवति। अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वभ्यश्च। न चैतस्यैतावता सामर्थ्यं भवति को वा विशेषो यद् गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्यात् द्रव्ये च न स्यात्। एष विशेषः। एकं तयोरधिकरणम्। अन्यश्च वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्। द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात् सामर्थ्यं भविष्यति इति महाभाष्यम्। समर्थः पदविधिः 2-1-1

[3] द्रव्यं पदार्थः इति पक्षः स्वीक्रियते चेत् समानाधिकरणेषु 'वीरपुरुषः' इत्यादिषु समासस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् असमर्थत्वात्। अनेकस्यार्थस्यैकार्थभवनं हि एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यमिति। इत्येवं 'वीरपुरुषः' इत्यादिषु समानाधिकरणसमासेषु वीरपुरुषपदार्थयोर्द्रव्ययोरत्यन्तमभेदात्। सामर्थ्याभावे सति द्रव्यपदार्थपक्षे समासाभावे चोदिते=आशङ्किते। अथ हि गुणः पदार्थो भवति तदा सामर्थ्यम्। अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यो हि पुरुषत्वम् इति द्रव्ये समवायाज्जातेरपि पारतन्त्र्यात् गुणत्वमुक्तम्। तथा च द्रव्यस्यैकत्वेऽपि तदाश्रितयोर्वीरत्व-पुरुषत्वयोर्गुणयोर्भेदात् तन्निमित्तकं तत्र भेदमादाय तत्र प्रतीयमानं सामर्थ्यमिति तत्र समानाधिकरणसमासः सिद्धः। इति अम्बाकर्त्रीव्याख्या, वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देश कारिका-1

अतः परतन्त्रतया भेदकतया च यस्य बोधो भवति सः गुणः। अत एव हेलाराजोऽपि परतन्त्रत्वं भेदकत्वञ्च मुख्यं गुणलक्षणमस्ति इति सम्यगाह।[1]

अग्रे पुनः भर्तृहरिः गुणविषये एवमाह यत् किमपि वस्तु आत्मना एव आत्मानं परिच्छेत्तुं न शक्नोति। वस्तु स्वगुणमादाय एव स्वप्रकर्षस्य बोधं कारयति। तथाहि –

'द्रव्यस्याव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते।।'[2] इति।

अस्यायमर्थो यत् अव्यपदेशस्य = व्यपदेशानर्हस्य निरूपयितुमशक्यस्य द्रव्यस्य व्यपदेशाय द्रव्यस्य अन्यस्माद् व्यवच्छेदको यो गुणः उपादीयते = शब्देन गृह्यते, तत्प्रकर्षः तत्कृतो द्रव्यस्य प्रकर्षः प्रत्ययेन तरप्तमबादिना अभिधीयते। यथा – शुक्लतरः पटः, अत्र शुक्लगुणनिमित्तो द्रव्यप्रकर्षः। संसर्गिभिः गुणादिभिरेव विशेष्यमाणं द्रव्यं सजातीयात् द्रव्यात् प्रकृष्यते। इति अम्बाकर्त्री व्याख्यायां सुस्पष्टम्। अत एव च ब्रह्मकाण्डेऽपि दृश्यते –

गुणप्रकर्षहेतुर्यः स्वातन्त्र्येणोपदिश्यते। तस्याश्रितगुणादेव प्रकृष्टत्वं प्रतीयते।।[3] इति।

'शुक्लतरः पटः' इत्यत्र स्वतः पटरूपद्रव्यस्य न प्रकर्षोपकर्षौ किन्तु गुणप्रकर्षादेव, इति यो द्रव्यप्रकर्षहेतुः गुणः शुक्लादिः स्वातन्त्र्येण उपदिश्यते तस्य शुक्लरूपस्य अश्रितात् संसर्गिभेदकत्वेन विवक्षितात् गुणात् शुक्लत्वरूपधर्मात् एव प्रकृष्टत्वं प्रतीयते। यथा – निरुपाधिनः निर्गुणस्य द्रव्यस्य प्रकर्षो नास्ति तथा द्रव्यान्निष्कृष्टस्य स्वतन्त्रस्य गुणस्यापि शुक्लतरं रूपतरं रूपमिति स्वतः प्रकर्षो नास्ति अपितु तदवस्थायां द्रव्यायमाणत्वात् गुणस्य संसर्गिधर्मान्तरनिमित्त एव प्रकर्षः। अत एवोक्तं भर्तृहरिणा –

सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना। प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम्।।[4] इति।

अर्थात् प्रधानस्य द्रव्यस्य गुणस्य वा सर्वस्य एव तरबादिप्रत्ययोत्पत्तिहेतुभूतः प्रकर्षः

---

1 'संसर्गि भेदकं यद्यत्' इति हि लक्षणम्। 'भेदकत्वं चात्र मुख्यं लक्षणम्' इति हेलाराजः, वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-2

2 वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-2

3 वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डे कारिका-64

4 वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-3

भेदहेतुना व्यवच्छेदकस्वगतविशेषेण विना न विद्यते, नापि स्वगतः सर्वो विशेषः शब्दस्य वाच्यतामुपैति। शब्दस्य क्वचिदेव स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूते विशेषे एव वाच्यतामुपैति। यथा – शुक्लशब्देन शुक्लत्वगुणरूप एव शुक्लद्रव्यगतो विशेषोऽभिधीयते। गुणाभिधायिना तु शुक्लशब्देन स्वगतो जातिरूप एव विशेषोऽभिधीयते। न तु भासुरत्वादिरूपाः विशेषाः अभिधीयन्ते।

अत्रैव विचार्यते यत् प्रत्येकार्थस्य कृते प्रत्येकशब्दाभिनिवेशः अर्थात् प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेशः इति भाष्यसिद्धान्तमाश्रित्य भासुरत्वादयोऽर्थाः न शुक्लशब्दस्य वाच्याः, तेषां तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात्। अतः शुक्लतरं रूपमित्यत्र शब्दावाच्यप्रतीयमान-भासुरत्वादि-धर्मनिमित्तके प्रकर्षे अनेकोपाधिसन्निधानात् किमुपाधिकृतोऽयं प्रकर्षः इति अनियमः स्यात् एतदर्थमाह **भर्तृहरिः –**

विद्यमानाः प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतवः।
विशेषशब्दैरुच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायिभिः।।[1] इति।

अस्यायमभिप्रायः यत् प्रधानेषु = प्राधान्येन शब्दवाच्येषु ये अनेके भेदहेतवः = व्यवच्छेदहेतवः सन्ति ते सर्वे व्यावृत्तार्थाभिः शब्दैः तत एव हेतोः नोच्यते। तेषां सर्वेषां विशेषाणां प्रतिनियतव्यावृत्तिविशिष्टार्थाभिधायिभिः शब्दैः असम्बन्धात्। तस्माद् अभिधीय-मानधर्म-समानाधिकरणप्रतीयमानधर्मनिमित्तक एव गुणस्य प्रकर्षः इति शुक्लतरं रूपमित्यत्र अभिधीयमानशुक्लत्वजातिसमानाधिकरणतदविनाभूतप्रतीयमानभासुरत्वादिधर्मनिमित्तक एव प्रकर्ष इति नानियमः।

न शुक्लादिशब्दाः भासुरत्वादिषु संकेतिता इति न ते तदर्थाभिधायिनः। तस्मात् शुक्लतरं रूपमस्येत्यादौ शब्दानुपात्तप्रतीयमानभास्वरत्वादिधर्महेतुक एव प्रकर्षः इति प्रयोगप्रामाण्यान्निश्चीयताम्। 'शुक्लतरः पटः' इत्यादौ तु शब्दोपात्तशुक्लादिगुणहेतुको द्रव्ये प्रकर्षः। शुक्ले गुणे त्वनुपात्तभासुरत्वादिगुणहेतुकः प्रकर्षः इति परम्परा इति

---

[1] वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-4

अम्बाकर्त्रीव्याख्यायां स्पष्टम् ।[1]

व्यपदेशानर्हस्य द्रव्यस्य संसर्गिधर्मरूपगुणरूपनिमित्तापेक्षा स्वतः व्यपदेशप्रवृत्तिः, तत्रैव व्यपदेशे संसर्गिणः सामर्थ्योपक्षयात् प्रकर्षेऽपि कथं तस्य संसर्गिधर्मस्य व्यापारः कल्प्यते इत्याशंक्य भर्तृहरिणा स्वयमेवोक्तं यत् –

वस्तूपलक्षणे तत्र विशेषो व्यापृतो यदि। प्रकर्षो नियमाऽभावात् स्यादविज्ञातहेतुकः।।[2] इति।

अर्थात् 'शुक्लतरः पटः' इत्यादौ वस्तूपलक्षणे एव यदि विशेषः शुक्लत्वादिः गुणो व्यापृतः न तु प्रकर्षेऽपि, तदा प्रकर्षस्य नियामकाभावात् प्रकर्षोऽविज्ञातहेतुकः स्यात् (अयमेव विशेषोऽत्र प्रकर्षहेतुरिति विशेषणज्ञानं निश्चयात्मकं न स्यात्) तथा च गरिमादि गुणेनापि 'शुक्लतरः पटः' इति प्रतीयेत।

तात्पर्यमिदमस्ति यत् द्रव्यस्य सजातीयात् व्यवच्छेदे उपाधिभूतस्य विशेषस्य शुक्लत्वादेः वस्तुनिर्देशमात्रचरितार्थत्वे वस्तुव्यपदेशमात्र एव हेतुत्वे यः शुक्लो दृष्टः स गरिमादिना प्रकृष्टः शुक्लतरः प्रतीयेत। तथा च शुक्लत्वादिरूपो नियतो विशेषः प्रकर्षस्य निमित्तं न ज्ञायेत। परन्तु नैवं प्रसिद्धिरस्ति। शुक्लगुणनिमित्तस्यैव प्रकर्षस्य शुक्लतरः पट इति वाक्यादवबोधो भवति। तथा च शुक्लतरः पटः इति प्रतीतिमनुसृत्य व्यपदेशहेतोरेव विशेषस्य प्रकर्षेऽपि व्यापारः कल्पयितुं न्याय्यः इति अम्बाकर्त्री व्याख्या।[3]

इदमिदानीं विचार्यते यत् प्रकर्षद्योतकोऽयं तरप्रत्ययः निकृष्टे प्रकर्षाभावात् निकृष्टतरः इति तथा प्रकृष्टे च पुनः प्रकर्षान्तराभावात् प्रकृष्टतरः इति निकृष्टप्रकृष्टाभ्यां शब्दाभ्यां कथं स्यात् ? एतदेव समाधातुमाह वाक्यपदीयकारः –

सर्वं च सर्वतोऽवश्यं नियमेन प्रकृष्यते। संसर्गिणा निमित्तेन निकृष्टेनाधिकेन वा।।[4] इति।

अस्यायमभिप्रायोऽस्ति यत् सर्वं च निकृष्टं प्रकृष्टं वा वस्तु संसर्गिणा निकृष्टेन गुणेन

---

[1] अम्बाकर्त्री व्याख्या, वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-4

[2] वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-5

[3] अम्बाकर्त्री व्याख्या, वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-5

[4] वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-6

अथवा अधिकेन = प्रकृष्टेन गुणेन निमित्तेन सर्वतः = निकृष्टात् प्रकृष्टात् वा अवश्यं नियमेन प्रकृष्यते। तद्यथा जात्यादौ द्वौ निकृष्टौ, तयोरेको नीचकर्मणापि निकृष्ट इति नीचकर्मनिमित्तकः तत्र निकृष्टे प्रकर्षः। एवमेव जात्या द्वौ प्रकृष्टौ तयोरेकः शोभनेन कर्मणापि प्रकृष्ट इति शोभनकर्मनिमित्तकस्तत्र प्रकृष्टे प्रकर्षः इति यथायथं निकृष्टतरः प्रकृष्टतरः इति प्रयोगोपपत्तिः भवतीति तात्पर्यम्। एवमेव शुक्लतरं रूपमित्यादौ गुणप्राधान्येऽपि भासुरत्वादि-रूपापरधर्मनिमित्तकं प्रकर्षं सूचयति इति भावः।

अत्र पुनः प्रश्नोऽयं जागर्ति यत् इह शाब्दे व्यवहारे लोके गोतरा इति प्रयोगो दृश्यते। तत्र जातेः सजातीयात् व्यवच्छेदकत्वाभावात् न जातिनिमित्तकः प्रकर्षः सम्भवति। न च तदतिरिक्तं निमित्तमत्र 'गोतरा' इत्यत्र गोनिष्ठे प्रकर्षे सव्यापारं प्रतीयते, अतो निर्निमित्तोऽत्र प्रकर्षो द्रव्यस्य वाच्यः। एवं 'शुक्लतरः पटः' इत्यादावपि द्रव्यस्य प्रकर्षो निर्निमित्त एव भविष्यति। अतः गुणहेतुकः प्रकर्षः कथं समुद्घोष्यते ? एतदर्थमाह भर्तृहरिः –

नोपेक्षते निमित्तं च प्रकर्षे व्यापृतं यदि। द्रव्यस्य स्यादुपादानं प्रकर्षं तु अनर्थकम्।।[1] इति।

अस्य तात्पर्यमिदमस्ति यत् यदि अपचयोपचयसम्बन्धायोग्यं परिनिष्ठितरूपं द्रव्यं स्वनिमित्तकं प्रकर्षं नानुभवति, यदि च स्वोपाधिरूपं स्वप्रकर्षे व्यापृतं निमित्तमपि न अङ्गीकरोति तदा प्रकर्षं प्रति प्रकर्षबोधनाय 'शुक्लतर' इति रूपेण द्रव्यस्य = द्रव्यबोधकशब्दस्य उपादानमनर्थकं स्यात्। अतः प्रयोगप्रामाण्यात् यथोपपत्तिप्रकर्षः अनुविधेयः इति व्यपदेशहेतुस्वसंसर्गिवाच्यधर्मनिमित्तक एव सर्वत्र गुणोपाधिकद्रव्याभिधाने 'शुक्लतरः पटः' इत्यादौ व्यवस्थाप्यः।

अर्थात् 'गोतरा' इत्यादौ जात्युपाधिकद्रव्याभिधाने तु जातेः व्यपदेशहेतुभूतायाः प्रकर्षहेतुत्वासम्भवे यथा शुक्लतरं रूपमित्यत्र व्यपदेशहेतुना सह एकार्थसमवेतप्रतीयमान-भासुरत्वादिधर्मनिमित्तकः प्रकर्षो व्यवस्थाप्यते, तथा 'गोतरा' इत्यत्रापि व्यपदेशहेतुना सह

[1] वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-7

एकार्थसमवेतात् प्रतीयमानात् वाहदोहदादेर्धर्मात् प्रकर्षो व्यवस्थाप्यः, अत एव प्रकृष्टवाहदोहो गौः 'गोतरा' इति भण्यते इति अम्बाकर्त्री व्याख्यायां सुस्पष्टम्।[1]

'शुक्लतरः पटः' इत्यत्र गुणप्रकर्षस्य द्रव्यप्रकर्षं प्रति निमित्तत्वं ज्ञापकत्वमेव न तु कारकत्वम् अनेन हि गुणप्रकर्षस्यैव भानमिति प्रतीयते, अत आह –

सव्यापारो गुणस्तस्मात् स्वप्रकर्षनिबन्धनः। द्रव्यात्मानं भिनत्त्येव स्वप्रकर्षं निवेशयन्।।[2] इति।

स्वप्रकर्षनिबन्धनो हि गुणो द्रव्यप्रकर्षे सव्यापारः, अत एव स्वप्रकर्षं द्रव्ये निवेशयन् द्रव्यात्मानं भिनत्ति = व्यवच्छिनत्ति। द्रव्यस्य स्वतो निरतिशयत्वात् जातेश्च सजातीयव्यवच्छेदकत्वेन तत्कृतप्रकर्षस्यापि तत्राभावात् स्वनिमित्तभूतप्रकर्षाधानोद्युक्तः संसर्गिलक्षणो गुणः स्वगतप्रकर्षहेतुकेन द्रव्यप्रकर्षेण विशेषेण द्रव्यस्य आश्रयान्तराद् व्यवच्छेदं विदधाति इति भावः।

गुणस्य प्रकर्षेण द्रव्यं प्रकृष्टं कथं भवति ? इति जिज्ञासायामाह भर्तृहरिः –

'अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा। अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्याविश्यते तथा।।'[3] इति।

रूप्यते व्यपदिश्यते द्रव्यं येन तद् रूपम् उपाधिः जातिगुणादिकम्, तद्रहितम् अरूपं द्रव्यस्वरूपं यथा पररूपेण परस्य जात्यादेः रूपेण स्वरूपेण यथा आख्यायते तथा स्वतोऽप्रकर्षं द्रव्यं कर्मभूतम्, गुणस्य प्रकर्षेण कर्त्रा आविश्यते प्रविश्यते इति भावः।

जात्यादिरूपस्य उपाधेः तदुपहितस्य द्रव्यस्य च यो विवेकः = पृथग्भावः भेदो वा तस्य तयोस्तादात्म्यप्रत्ययेन दुरवधारत्वात् तयोः संकरः = नीरक्षीरयोरिव सम्मेलनम् इति शाब्दे व्यवहारे गुणप्रकर्षो गुणिनि=गुणतादात्म्यापन्ने द्रव्ये विश्राम्यति। अतः गुणस्य प्रकर्षेण द्रव्यं प्रकृष्टमिति व्यवहारो भवति।

❑❑❑

---

[1] अम्बाकर्त्री व्याख्या, वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-7

[2] वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-9

[3] वाक्यपदीयपदकाण्डे गुणसमुद्देशे कारिका-9